

QAHARMANNÍN PSIXOLOGİYALÍQ HALATÍN SÚWRETLEYTUĞÍN FRAZEOLOGİZMLER

("Qoblan" hám "Edige" dástanları mısasında)

Qundızxan Joldasbaeva - QMU, Lingvistika-Qaraqalpaq tili 1-kurs magistrantı
G.Allambergenova - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası (PhD) docenti

Annotaciya. Biz bul ilimiy maqalamızda "Qoblan" hám "Edige" dástanlarındığı qaharmannın psixologiyalıq halatın bildiretuğın turaqlı sóz dizbekleriniń qollanılıwı ózgesheliklerine toqtaymız.

Tayanış sózler: Frazeologiya, turaqlı sóz dizbekleri, psixologiyalıq, emocional-ekspressivlik.

Frazeologiya-til biliminiń belgili tarawlarınıń biri. Bul terminniń ózi tiykarınan grektiń phzasis (fraz) hám logos (ilim) sózlerinen kelip shıqqan. Tildegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri frazeologiyaniń úyrenetuğın, izertleytuğın obyektı bolıp tabıladı. Tilde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń xızmeti júdá úlken.

Biz qaysı tildi alıp qarasaqta, onıń sózlik quramında tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey pútin mánini ańlatıwshı bir neshe sózlerden quralǵan sóz dizbekleri de bar ekenligin, olardıń belgili bir orındı iyelep kelgenligin kóremiz. Bulardan biri, frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp esaplanadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánisi hám emocional-ekspressivlik tásirshenligi jaǵınan tildiń qaymaǵı, maǵız sıpında bahalanadı.

Turaqlı sóz dizbekleri xalıq tilinde uzaq dáwirler dawamında mudamı jumalıp, qalıplese otırıp, ózine tán mánilik boyawlar menen pikirdi tolıq jetkeriwde ayrıqsha xızmet etetuğın sózlik quramınıń ayrıqsha bir toparın quraydı. Haqıyqatında da turaqlı sóz dizbekleri óziniń obrazlıǵı menen, tereń mánililigi menen, qurılısınıń quramalılıǵı menen ajralıp turatuğın hár bir millet tiliniń ózgeshe bir kórinisi bolıp esaplanadı. Olardıń hár biriniń xalıqtıń ásirler boyı payda etken ushır qıyallarınıń, danalılıǵınıń, sóz dóretiwshiliktegi sheberliginiń ájayıp úlgilerin kóriwimizge boladı. Tildegi frazeologizmler oydı obrazlı etip, kórkemlep, astarlap aytıwdan payda bolǵan hám qalıplesken. Dástandaǵı frazeologizmler erte dáwirlerdegi qaraqalpaq xalqınıń jemisi bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin hár tárepleme úyreniw eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sebebi, biz qaraqalpaq tilindegi turaqlı sóz dizbeklerin úyreniw arqalı eń dáslep qaraqalpaq xalqınıń leksikalıq qorınıń bay ekenligin, jazıwshılardıń shıǵarma dóretiwdegi sheberliklerin anıqlaymız, jáne de, turaqlı sóz

dizbekleriniń kórkem ádebiyatta qanday da bir waqıyanı ashıp, tásirsheligin arttırıp, elede jarıtıp beriwdegi rólin úyrenemiz. Bul arqalı biz qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tildegi áhmiyetin dálilleybiz.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiya tarawı boyınsha usı waqıtqa shekem sistemalı túrde jazılğan arawlı miynetler az sandı quraydı. Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri birinshi ret E.Berdimuratovtıń [1] miynetinde sóz etilgen. Sunday-aq, frazeologiyalıq sóz dizbekleri boyınsha T.Nawrızbayeva[2], J.Eshbaev[3], G.Aynazarova[4], J.Táńirbergenov[5] hám G.Allambergenovalardıń[6] miynetleri belgili. Folklorlıq shıǵarmalar tilinde frazeologizmlerdiń izertleniwı boyınsha búgingi kúнге shekem birde-bir ilimiy miynet joq. Tek gana ayırım miynetlerde qısqasha toqtap ótilgenligin kóriwimizge boladı. Mısalı, Sh. Ábdinazimov[7] hám A.Abdiev[8] hám t.b. Sunday-aq, biz bul maqalamızda "Qoblan" hám "Edige" dástanındaǵı qaharmanıń psixologiyalıq halatın súwretlewshi frazeologizmlerdi hár tárepleme úyreniwdi maqset etip qoydıq.

- Ashıwlanıwdı, ǵázepleniwdi, qáhárneniwdi bildiretuǵın turaqlı sóz dizbekleri;
- Quwanıwdı, kewli tolıwdı bildiretuǵın turaqlı sóz dizbekleri;
- Qorqıwdı, qáweterleniwdi, tınıshsızlanıwdı bildiretuǵın turaqlı sóz dizbekleri;
- Qıynalıwdı, qayǵırıwdı, kúyiniwdi bildiretuǵın turaqlı sóz dizbekleri;

Dástanlar tilindegi frazeologizmlerdiń qollanıwına názer awdarsaq, qaharmanlardıń kewil sezimleri, hár túrli qorqınısh, quwanış sezimlerin bildiriwde, onnan basqa adamlardıń menmenligin, ózin basqalardan joqarı qoyıwın bildiretuǵın frazeologizmlerdi júdá sheberlik penen qollanganlıǵın kóremiz.

1. Ashıwlanıwdı, ǵázepleniwdi, qáhárneniwdi bildiretuǵın turaqlı sóz dizbekleri. Bunday turaqlı sóz dizbekleri tiykarınan "Qoblan" hám "Edige" dástanlarında insannıń ruwxıy jaǵdayın , onıń qanday da bir waqıyaǵa yamasa adamlarǵa bolǵan unamsız sezimleri menen baylanıslı qollanılgan. Mısalı:

Sol sózine ılayıq, Bir juwabın beremiz, *Sózimdi basıp ayaqqa, Salma jara júzime* [9-300]; Batır áńkaw, er gódek, *Gódek bolma palwanım* [9-467]; Aq Kókirek bolǵanları qursın, *Jaqsılıqtan jamanlıq is keledi* [9-431]; *Taqımǵa basıp aydaydı, Tislerin qayrap shaynaydı* [9-464].

Joqarıda keltirilgen turaqlı sóz dizbekeri qaharmanıń belgili bir personajǵa yáki onıń qılǵan is-háreketlerine ashıwlanıw, ǵázepleniw hám ókiniw sezimlerin bildirip kelgen.

2. Quwanıwdı, kewli tolıwdı bildiretuǵın turaqlı sóz dizbekleri. Dástanlar tilinde bul frazeologizmler júdá kóp ushırasadı. Mısalı: Wáziri aǵzam ámeldar, *Quwanışı sıymay qoynına* [9-407]; Perzentli bolǵan tüninde, *jetedi kókke tóbesi* [9-410]; Jetip kelip páriyeler, Xosh-állıyar aytısıp, *Qırıq jigitke más bolıp, Juwap berdi páriyeler* [9-445].

Joqrida keltirilgen misallar qaharmanniń belgili bir waqıyaǵa quwanış sezimlerin bildiriw maqsetinde qollanılǵan.

3. *Qorqıwdı, qáweterleniwdi, tınıshsızlanıwdı bildiretuǵın turaqlı sóz dizbekleri.* Bunday turaqlı sóz dizbekleri dástanlarda personajlardıń ruwxıy halatın, waqıyalarǵa bildirgen tuyǵı-sezimlerin ashıp beriw maqsetinde qollanılǵan. Mısalı, Sátemir xannıń qızı Aqbilek Nuraddin kelip, ákesin ertip ketti degen xabardı esitip, *jan iynine ot túsip, qırq kániz qasında, kelatır edi juwırıp. Meni bilmey óltirdiń, Janım kózime kórindi...* Bereketi qashtı noǵaydıń, arwaǵı ushtı noǵaydıń, biymezgil otqan waqtında awılǵa jaw keldi dep, *shuw ete qaldı kóp noǵay* [9-306]; *Ishkerige kiriń dep, Ímin qaqqan* qusaydı [9-316]; Bu gáplerdi esitip, Qıdırbayday garrınıń, *Eki kózi alańlap, Mindi bedew beline* [9-402]; Sol waqıtları Edigeniń *taqat janı qalmadı.* Bul keltirilgen misallarda jan iynine ot túsiw, janı kózine kóriniw, shuw ete qalıw, taqat janı qalmaw turaqlı sóz sizbekleri qaharmanniń bir nárseden qattı tásirleniw, qorqıw, shorshınıw sezimlerin bildiriw maqsetinde qollanılǵan.

4. *Qıynalıwdı, qayǵırıwdı, kúyiniwdi bildiretuǵın frazeologizmler "Edige" hám "Qoblan" dástanlarında jiyi qollanılǵanın kóriwimizge boladı.* Mısalı: At basınday som júrek, *Qanaǵa sıymay tuwladı...*[9-300]. Qılıshın qınaptan suwırıp, *Hár túgi tebedey shansılıp,* Alatuǵın sherdey jabısıp, Qabaǵı qars jabılıp, Baláǵa qarap tap qoydı [9-312]; *Shashın jayıp betin jirtıp,* Otır anań qan jılap [9-311]; Menmenlikten zıyan keldi kózlerge, *Qapalıqtan sarǵısh endi júzlerge* [9-514]. Joqarıda keltirilgen qanaǵa sıymay tuwlaw, hár túgi tebedey shansılıw, shashın jayıp, betin jirtıw turaqlı sóz dizbekleri qaharmanniń qıynalıw, qayǵırıw hám ókiniw sezimlerin bildirip kelgen.

Juwmaqlap aytqanda, biz bul ilimiy maqalamızda "Qoblan" hám "Edige" dástanlarındaǵı qaharmanniń psixologiyalıq halatın bidiriwshi frazeologizmlerdi úyreniw arqalı, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qaraqalpaq til biliminde áhmiyetli orın iyeleytuǵınlıǵın kóremiz. Joqrida keltirilgen qaharmanniń psixologiyalıq halatın súwretlewshi frazeologizmler xalıq awızeki dóretpelerinde qollanıw arqalı tereń máni berip, tásirsheńligin arttırıp tur. Frazeologizmler tildiń ózgeshe mániik boyawlarǵa, emocional-ekspressivlikke iye bólegi bolǵanlıǵı sebepli, biz joqarıda aytıp ótken frazeologizmler folklor tiliniń baylıǵın kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бердимуратов. Е. *Хэзирги қарақалпақ әдебий тили. Лексикология. Нөкис: "Қарақалпақстан", 1994.*

2. Наўрызбаева С.Т. *Типы именных фразеологических единиц каракалпацкого языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре: Автореф. дисс... канд. филол. наук.-Москва, 1967.*

3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985.
4. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. Nókis. «Qaraqalpaqstan», 2020-jil.
5. Таһирбергенов Ж. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. Nókis; «Ilimpaz»>> baspası, 2021-jil.
6. Алламбергенова Г. И. Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий кулланиши. Филол. ф.буйича фалсафа доктори. (PhD). дисс. автореферати. Нукус, 2019.
7. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы. Кан.дисс. Нөкіс 1992.
8. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинин лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri. Кан.дисс. Нөкіс, 2010.
9. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 9-13-томлар.-Ташкент "Маънавият" 2009.